

Prof. dr hab. Piotr Franaszek
Instytut Historii
Uniwersytet Jagielloński

Recenzja pracy doktorskiej mgr. Sławomira Przygodzkiego „Elity gospodarcze Kalisza. Proces formowania się burżuazji w latach 1815-1867” (566 stron)

Niezwykle obszerna, bo licząca blisko 600 stron praca doktorska, mgr. Sławomira Przygodzkiego „Elity gospodarcze Kalisza. Proces formowania się burżuazji w latach 1815-1867” wpisuje się w ciąg opracowań poświęconych kształtowaniu się nowoczesnego społeczeństwa polskiego w XIX w. Praca składa się z trzech rozdziałów, bardzo obszernego wstępu, zakończenia, i bibliografii. Jej integralną częścią jest także aneks, zajmujący 11 stron.

Zdecydowaną część wstępu autor poświęcił dyskusji dotyczącej samego pojęcia burżuazji, procesom jej kształtowania się, jej wewnętrznego podziału i wielu innym zagadnieniom z tym związanym. Samo przeczytanie wstępu pokazuje, że mamy do czynienia z badaczem posiadającym niezwykle rozległą wiedzę i erudycję w tym zakresie. Autor prezentuje znane z literatury różne punkty widzenia na interesującą go tematykę. W oparciu o bardzo szeroką literaturę przedmiotu stawia hipotezy badawcze, które następnie są weryfikowane w trakcie prowadzonych badań, a wyniki tej weryfikacji ukazane na kolejnych stronach poszczególnych rozdziałów. Także prezentacja dotychczasowego stanu badań świadczy o doskonałej znajomości nie tylko podstawowych opracowań z interesującego Autora zakresu, ale bardzo wielu innych pozycji, czasami o charakterze całkowicie przyczynkarskim. Niemniej jednak – zdaniem recenzenta - ta prezentacja znacznie przekracza potrzeby badawcze niniejsze dysertacji (choć Autor pisze: „...ograniczę się do zaprezentowania i scharakteryzowania najważniejszych — moim zdaniem — pozycji naukowych.”). Ponadto w tej części rozprawy została bardzo dokładnie przedstawiona podstawa źródłowa, która ze względu na zakres przeprowadzonej kwerendy archiwalnej wzbudza wielkie uznanie recenzenta. We wstępie określony zostały także zakres chronologiczny dysertacji. Wyznaczają je końcowe daty — 1815 i 1867. O ile pierwsza nich jest oczywista i wiąże się z rozstrzygnięciami terytorialnymi dotyczącymi ziem polskich jakie zapadły podczas obrad Kongresu Wiedeńskiego, w wyniku których Kalisz znalazł się w granicach Królestwa Polskiego, o tyle wyznaczenie cezury końcowej nie jest tak jednoznacznie przekonywujące. Wiąże się ona ze zmianami administracyjnymi wprowadzanymi przez Rosjan w Królestwie Polskim i utworzeniem guberni kaliskiej. Jednocześnie Autor sam przyznaje, że fakt ten niewątpliwie przyczynił się do „ożywienia

miasta". Ten fakt wyzwała u czytelnika ciekawość zdarzeń, które mogły mieć miejsce na przełomie lat 60. i 70. XIX w., który to okres — jak wiadomo — jest niezwykle istotny dla procesów kształtowania się burżuazji w Królestwie Polskim. Choćby zarysowanie tych zjawisk w odniesieniu do Kalisza mogłoby stanowić znaczne wzbogacenie rozprawy (z drugiej strony recenzent zdaje sobie sprawę, że wymagałoby to dalszych badań i znacznego poszerzenia i tak już obszernej objętościowo dysertacji).

We wstępie Autor przedstawił także układ pracy. Rozprawa zawiera tylko trzy rozdziały, są one jednak bardzo rozbudowane. Rozdział pierwszy w sposób syntetyczny opisuje strukturę burżuazji kaliskiej. Jest on podzielony na sześć podrozdziałów i kończy się wnioskami. W pierwszym podrozdziale Autor omawia społeczno-zawodowe źródła rekrutacji kaliskiej burżuazji, w drugim jej terytorialne pochodzenie, w trzecim charakteryzuje zmiany w obrębie tej grupy społecznej w ujęciu liczbowym. Piąty podrozdział został poświęcony strukturze majątkowej kaliskiej burżuazji. Na ten podrozdział z kolei składają się cztery punkty (burżuazja wielka, duża, średnia i drobna). Podrozdział szósty został podzielony na dwa punkty. Oba poświęcone analizie struktury wyznaniowej, z tym że w pierwszym z nich przyjęto podział ze względu na kryterium (jak to sam określa Autor) zawodowo-własnościowe, a w następnym ze względu na kryterium wielkościowo-zawodowe.

Rozdział drugi, zatytułowany „Aktywność gospodarcza kaliskiej burżuazji” stanowi blisko połowę pracy (320 stron). Wewnętrznie został podzielony na sześć podrozdziałów i zamknięty wnioskami końcowymi. Jednak zasadniczo tylko trzy pierwsze punkty ujmują analizowaną problematykę w sposób syntetyczny. Wszystkie pozostałe stanowią niezwykle szczegółowy opis poszczególnych przedsiębiorstw przemysłowych (i właścicieli) z podziałem na poszczególne branże oraz prezentację entrepreneurów i przedsiębiorców prowadzących działalność usługową. Trzeci rozdział, zatytułowany „Życie codzienne kaliskiej burżuazji” liczy „tylko” 150 stron. Swoją treścią znacznie odbiega od dwóch pozostałych. W tym rozdziale Autor skupił się na takich problemach jak warunki mieszkaniowe, ubiór, małżeństwa, życie rodzinne, spędzanie wolnego czasu i rozrywki, a także działalność społeczna, kulturalna, filantropijna oraz stosunek do problemów życia, choroby, uczciwości zawodowej oraz stopień asymilacji mniejszości narodowych.

Znaczną część Wstępu zajęła dyskusja odnosząca się prób zdefiniowania kategorii „burżuazja” oraz wewnętrznego podziału tej grupy. Wielość pojawiających się definicji i sposobu interpretowania zagadnień z tym związanych świadczy o wysokim skomplikowaniu całego problemu. Autor prezentuje tak wiele punktów widzenia, że czytelnik trochę gubi się w tych rozważaniach. Rozdział pierwszy zawiera w moim odczuciu najbardziej zwartą

analizę problematyki. Autor jednoznacznie wykazał, że głównym źródłem pochodzenia kaliskiej burżuazji było środowisko kupiecko-lichwiarskie. Część burżuazji, głównie niemieckiego pochodzenia wywodziła się z rzemiosła i drobnej wytwórczości. Jednocześnie stosunkowo niewielka część burżuazji Kalisza trafiła do tej elity gospodarczej z kręgów ziemiańskich. Pan Przygodzki ukazał terytorialne pochodzenia burżuazji, wywodzącej się w większości z samego Kalisza, ale również z innych prowincji i miast pruskich. Wskazał również na ilościowe zmiany następujące wewnątrz tej grupy społecznej oraz jej strukturę wyznaniową.

Rozdział drugi, zatytułowany „Aktywność gospodarcza kaliskiej burżuazji”, jest wewnętrznie podzielony na dwie wyraźne części. Pierwsze trzy punkty tego rozdziału mają charakter bardziej syntetycznej analizy. Ukazują motywy skłaniające do podejmowania działalności gospodarczej i różne uwarunkowania jej prowadzenia. Scharakteryzowane zostały warunki funkcjonowania kupców kaliskich. Punkt czwarty tego rozdziału, poświęcony przemysłowcom, zaczyna się od bardzo zgrabnie przeprowadzonego wstępu do analizy gałęziowej i własnościowej. Po czym następuje wiele bardziej szczegółowych opisów firm reprezentujących poszczególne branże przemysłowe, przedsiębiorców opisywanych jako koncesjonariusze-inwestorzy, hotelarze i cukiernicy. Lektura tych opisów jest dosyć uciążliwa. Natomiast bardzo dobrze czyta się ostatni rozdział, w którym Autor odszedł od opisu obowiązków zawodowych, a zwrócił się w kierunku pokazania stosunków rodzinnych, koligacji, karier życiowych, sposobu spędzania wolnego czasu, aktywności społecznej, inicjatyw kulturalnych, działalności w różnych stowarzyszeniach, Autor wspomina o wykształceniu, zainteresowaniach kolekcjonerskich i artystycznych burżuazji kaliskiej, dobroczynności oraz problemach natury egzystencjalnej („W obliczu choroby i śmierci”) oraz roli odgrywanej w społecznościach lokalnych.

Należy uznać słuszność wyboru tematu recenzowanej dysertacji. Ukazanie wielu aspektów ekonomicznej i pozagospodarczej działalności kaliskiej burżuazji w pierwszej połowie XIX w. warte jest całościowego ujęcia. Jak sam Autor wykazał badania nad procesem powstawania burżuazji na ziemiach polskich w XIX w. i jej roli zarówno w sferze gospodarczej jak i działań poza tą sferą były już wielokrotnie podejmowane. Potrzeba ukazania i jednocześnie uporządkowania dotychczasowego stanu wiedzy zasługują ze wszech miar na pochwałę, Autor zrobił to wręcz perfekcyjnie. Ale wciąż w tym względzie istnieje niedostateczna liczba opracowań, zwłaszcza w odniesieniu do mniejszych ośrodków i niewątpliwie recenzowana rozprawa jest jednym z elementów wypełniających tę lukę. Pan Sławomir Przygodzki podjął się bardzo ambitnego, ale zarazem wcale niełatwego zadania.

Ukazanie genezy burżuazji kaliskiej, jej roli w życiu gospodarczym i pozaekonomicznym miasta stanowi doskonałe dopełnienie obrazu tej grupy społecznej w Królestwie Polskim w badanym okresie. Ważna także jest, opisywana przez Autora, rola burżuazji w rozwoju kultury, oświaty, a efekcie w szeroko rozumianej modernizacji społeczeństwa Królestwa Polskiego.

Prowadzenie badań nad podobnymi zagadnieniami w odniesieniu do przeszłości napotyka na poważne problemy i komplikacje natury źródłowej i metodologicznej. Przebadanie pod kątem podjętej problematyki ogromnej ilości materiałów źródłowych, bardzo zróżnicowanych co do formy, gdyż w tworzonych w bardzo różnych celach, wymagało od Autora znacznego nakładu czasu i sił. Należy zauważyć, że Autor dysponowała materiałem niełatwym do interpretacji. Z całą pewnością bardzo dobrze uporała się z podjętą tematyką.

Praca została bardzo solidnie przygotowana i poparta szczegółową analizą literatury historycznej oraz socjologicznej. Z obowiązku recenzenta należy zwrócić uwagę na pewne uchybienia, lub kwestie nad którymi można dyskutować. Zasadniczym problemem czytelnika jest objętość pracy. Odnosi się wrażenie, że po przeprowadzeniu bardzo szerokiej i rzetelnej kwerendy oraz po zaznajomieniu się z obszerną literaturą Autor uznał, że na kartach swojej dysertacji musi zawrzeć wszystkie informacje, na jakie natrafił w źródłach i literaturze. W rezultacie praca zawiera ogromną ilość bardzo szczegółowych informacji, które z pewnością mogły by być pominięte, bez szkody dla zawartości merytorycznej rozprawy. Duża objętość pracy nie ułatwia jej analizy. Wydaje się, że pewne kwestie można było ująć bardziej syntetycznie. W pierwszej kolejności dotyczy to Wstępu. Jest on niezwykle długi, Autor porusza bardzo wiele wątków, które oczywiście są niezwykle interesujące, niemniej jednak, przy tak dużej objętości pracy, pewne kwestie można przedstawić bardziej syntetycznie. Autor dosyć długo i zawile tłumaczy koncepcję swojej rozprawy.

Oczywiście niezwykle ważnym elementem każdej rozprawy doktorskiej jest prezentacja aktualnego stanu wiedzy dotyczącego poruszanej problematyki. Niemniej jednak w recenzowanej rozprawie zagadnienie to stanowi ogromnie rozbudowany wykład (zawierający niezwykle cenne informacje bibliograficzne dla osób zainteresowanych bardzo różnymi problemami), ale zdaniem recenzenta ta część pracy daje się ująć bardziej syntetycznie (zwłaszcza przy tak dużej objętości rozprawy). Autor przywołuje pozycje, które swoją tematyką z pewnością są bardzo odległe od poruszanych przez niego kwestii (np. omawianie tak wielu publikacji odnoszących się do rozwoju poszczególnych branż i gałęzi przemysłu).

W różnych miejscach Autor tłumaczy się z przyjętych kryteriów podziału burżuazji. Np. omawiając strukturę własnościowo-zawodową wprowadzono i omówiono cztery jej kategorie (s. 71-73), co jest zrozumiałe dla czytelnika, ale z kolei także we wstępie poświęcono dużo miejsca na rozważania dotyczące wewnętrznego podziału burżuazji kaliskiej. To pewnie jedno z tych miejsc nad którymi można by się pochylić w celu „odchudzenia” rozprawy. Podobnie podsumowując rozdział poświęcony strukturze zawodowo-własnościowej Autor dochodzi właściwie do takich samych wniosków (i uzasadnienia obserwowanej tendencji) jak przy rozważaniach odnoszących się do ogólnej liczby przedstawicieli burżuazji (wzrost liczebny do połowy lat czterdziestych XIX w. i spadek po połowie).

Czasami w rozprawie widoczne są powtórzenia (np. w odniesieniu do interpretowania znaczenia i roli z marksistowskiego punktu widzenia, gdy Autor co najmniej dwukrotnie powtarza znaną tezę o „burżuazji jako złowrogiej, nieproduktywnej grupie, wyzyskującej klasę robotniczą”). W trakcie czytania pracy odnosi się wrażenie, że Autor kilkakrotnie tłumaczy znacznie dat 1815, 1845, 1867. Zresztą, Autor sam zauważa ten problem i w pewnym miejscu zaznaczył, że w kolejnych częściach prowadzonych rozważań „mogą pojawić się niezamierzone powtórzenia”.

Jak Autor sam stwierdza, budując statyczny model elity gospodarczej Kalisza do grupy „burżuazji przemysłowej” zalicza zatrudniających w swych zakładach co najmniej 5 osób, w których minimalna wartość wyrobionych towarów przekraczała 1800-3000 zł, ale jednocześnie do tej grupy zalicza właścicieli zatrudniających poniżej 5 osób, przy tej samej minimalnej wartości rocznej produkcji. Odnosi się wrażenie, że tak naprawdę jedynym kryterium jest tutaj nie liczba zatrudnionych osób, ale minimalna wartość produkcji. Wydaje się, że autor sam zauważ pewną niekonsekwencję formułując w ten sposób to kryterium.

Nie bardzo rozumiem idei dodawania w nawiasie, po jakimś pojęciu w języku polskim angielskich odpowiedników (typu *take off*, *rollout* itp. np. s. 17-18). Nie rozumiem też dodawania w nawiasach po niektórych wyrazach synonimów wyrazu wcześniejszego (np. s. 25 „proces kształtowania się — a w nawiasie — powstawania burżuazji). Autor nie ogranicza się do prostych i jednoznacznych stwierdzeń, ale odnosi się wrażenie, że wręcz lubuje się w stopniowaniu napięcia podając następujące po sobie coraz silniejsze określenia (np. nie wystarczy Mu napisać „jak daleko sięgała obecność mniejszości narodowych...”, ale pisze jak daleko/głęboko/intensywnie sięgała obecność...:”)

Drobne uwagi:

Wydaje mi się, że przywoływany na s. 20 w przypisie skrót APP nie został wcześniej rozwinięty (chodzi oczywiście o Archiwum Państwowe w Poznaniu), na s. 28 przypis nr 70 odsyła czytelnika do Aneksu 2, ale ani tutaj ani w aneksie brak jest informacji o proveniencji planu Kalisz inż. Nahajewicza. Zdarza się, że przywołując kolejny raz w przypisach niektóre pozycje Autor nadal daje ich pełen opis bibliograficzny (np. przypis 19 a 74). Przypisów jest niezwykle dużo. Popieram staranność w podawaniu źródła informacji i dlatego rozumiem intencje Autora, pragnącego każdej informacji przypisać stosowne źródło. Jednak występowanie w jednym krótkim zdaniu kilku przypisów uważam za przesadę. Z całą pewnością, bez szkody dla meritum sprawy i obowiązujących w warsztacie historyka zasad kilka z tych przypisów daje się ująć w jeden, z korzyścią dla prowadzonej narracji. Podobnie niektóre pojedyncze przypisy występujące w środku zdania dają się przenieść na jego koniec.

Osobiście nie wyodrębniabym dziewięciu aneksu tylko dołączyłbym do pracy jeden aneks zawierający poszczególne materiały (nawiasem mówiąc przy aneksach 1-4 brak jest informacji o pochodzeniu tych materiałów).

Natomiast bardzo rzadko (co jest wielkim plusem pracy) pojawiają się błędy literowe, czy błędne sformułowania (np. na górze, na s. 47 powstał jakiś dziwoląg językowy „W skromnym wymiarze wykorzystanokolskie zostały akta Kaliskiego...”), (s. 67 dół „W roku 1867, w wyniku zmian unifikacyjnych Kalisz ponownie został stolicą guberni i wszedł na drogę dynamicznego.”, ale czego? chciałoby się zapytać), „ze określeniem” zamiast „z określeniem” s. 56. Ale tych błędów, przy takiej objętości pracy jest naprawdę niezwykle mało. Na s. 57 pada stwierdzenie „...pozwala wskazać miejsca, skąd oni imigrowali i/lub migrowali do Kalisza.” O ile można zadać pytanie skąd migrowali o tyle stwierdzenie skąd imigrowali chyba nie bardzo pasuje do całości zdania, gdyż imigrowali właśnie do Kalisza, należałoby raczej napisać „skąd emigrowali”.

W punkcie poświęconym terytorialnemu pochodzeniu kaliskiej burżuazji Autor stwierdza rzecz dosyć oczywistą, że jej większość pochodziła z Kalisza. Natomiast nie wiem czy nie jest zbyt ryzykowne twierdzenie, o tym, że Dawid Schnerr prawdopodobnie pochodził ze Śląska, gdyż jego pierwsza żona pochodziła z Namysłowa.

Drobne błędy pojawiły się również w spisie treści (np. punkt „Postawy moralne i etyczne” znajduje się na stronie 439, a nie na s. 443, a z kolei „W kręgu asymilacji” na s. 443 a nie na s. 438).

Pomimo naprawdę drobnych pewnych niedociągnięć i popełnionych błędów otrzymaliśmy pracę bardzo wartościową, bez wątplenia pozytywnie wpisującą się w ciąg badań, zarówno nad ekonomicznymi jak i pozagospodarczymi działaniami kaliskiej burżuazji.

Rozprawa jest jednocześnie poważnym wkładem, a zarazem doskonałym punktem wyjścia do dalszych, szczegółowych i wielokierunkowych badań nad tym zagadnieniem w skali wszystkich ziem polskich. Praca ma bardzo ważne znaczenie do badań nad dziejami społecznymi i gospodarczymi Królestwa Polskiego. Tym większe uznanie dla Autora za podjęcie tematu swojej dysertacji doktorskiej. Należy zauważyć, że materiał źródłowy, na którym pracowała wymagały dużego nakładu pracy. Szacunek wzbudza rozległość kwerendy i doskonała znajomość problematyki o czym także świadczy — licząca ok. 60 stron — bibliografia.

W podsumowaniu pragnę stwierdzić, że praca Sławomira Przygodzkiego z naddatkiem spełnia warunki stawiane pracom doktorskim i wymagania określone w *Ustawie o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki*. Szacunek wzbudza rozległość kwerendy i szczegółowa, niezwykle rzetelna analiza jakże trudnych i zagmatwanych problemów dotyczących kształtowania się burżuazji kaliskiej w szczególnym momencie dziejów politycznych, ale co ważniejsze zachodzących zmian ekonomiczno-społecznych. Z całą mocą należy pochwalić zarówno inspirację jak i decyzję o podjęciu realizacji tego opracowania. Dla recenzenta nie ulega też wątpliwości, że dysertacja wpisuje się w serię ważnych zdarzeń badawczych odnoszących się do poruszanej tematyki. Dlatego też z stawiam wniosek o dopuszczenie mgr. Sławomira Przygodzkiego do dalszych etapów przewidzianych w przewodzie doktorskim.

Kraków, 20 maja 2019